Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

QADIMGI SHARQ ILMIY-FALSAFIY MAKTABLARI

Raximova Nozima
Alisher Novoiy nomidagi Toshkent
davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
Sotisologiya yo'nalishi talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24348320

Annotatsiya. Maqolada Qadimgi Misr, Bobil, Hindiston va Xitoy ilmiy-falsafiy maktablarining shakllanishi, ularning ilm-fan, axloq, ta'lim va jamiyat rivojiga qo'shgan hissasi tahlil qilinadi. Qadimgi Sharq falsafasi nafaqat tarixiy meros, balki bugungi ilmiy va ijtimoiy tafakkurning shakllanishiga zamin yaratgan muhim manba ekanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: Qadimgi Sharq, falsafa, ilmiy maktab, axloq, ta'lim, tafakkur, Misr, Bobil, Hindiston, Xitoy.

Qadimgi Sharq ilmiy-falsafiy tafakkurining shakllanishi. Insoniyat tarixida ilmiy va falsafiy tafakkurning dastlabki shakllari buyuk daryolar vodiylarida – Nil, Dajla va Furot, Hind hamda Xuanxe[1] bo'ylarida vujudga kelgan. Dehqonchilik, sug'orish tizimlari, davlat boshqaruvi va savdo-sotiqning murakkablashuvi hisob-kitob, o'lchash, kalendar tuzish va yozuv kabi bilimlarga ehtiyojni oshirdi. Aynan shu amaliy ehtiyojlar bilim to'plash va uni tizimlashtirishga undadi.

Dastlabki bosqichda dunyoqarash mifologik va diniy xarakterga ega bo'lgan. Biroq vaqt o'tishi bilan kuzatish, tajriba va mantiqiy mulohazaga asoslangan qarashlar rivojlana boshladi. Inson o'zini qurshagan olam, uning tuzilishi, hayot va o'lim, adolat va tartib haqida savollar qo'ydi. Shu tariqa falsafa mifologiyadan asta-sekin ajralib, mustaqil tafakkur shakliga aylandi. Ma'bad va saroy qoshidagi yozuvchilar maktablari esa bilimni avloddan avlodga uzatishning dastlabki institutlari bo'ldi.

Qadimgi Misr va Bobil: amaliy ilm-fan va bilimlarni tizimlashtirish. Qadimgi Misrda ilmiy bilimlar, birinchi navbatda, amaliy ehtiyojlar asosida rivojlandi. Nil toshqinlaridan so'ng yer maydonlarini qayta o'lchash zaruriyati geometriya elementlarining paydo bo'lishiga olib keldi. Qurilish san'ati, xususan, ehromlar qurilishi muhandislik va matematik bilimlarning yuksak darajasidan dalolat beradi. Tibbiyot sohasida kasalliklarni tavsiflash va davolash usullari yozib qoldirilgan, quyosh kalendari ishlab chiqilgan. Misr dunyoqarashida ma'at – tartib, haqiqat va adolat tushunchasi markaziy o'rin tutgan va u axloqiy mezon vazifasini bajargan. Ma'bad maktablarida yozuvchilar tayyorlanib, bilim muntazam ta'lim shaklida berilgan.

Bobilda ilm-fan, ayniqsa, matematika va astronomiyada yuksak natijalarga erishdi. Oltmishlik sanoq tizimi yaratildi, u bugungi kunda vaqt va burchak o'lchovlarida saqlanib qolgan. Bobil olimlari osmon jismlarining harakatini uzoq muddat kuzatib, astronomik jadvallar tuzdilar. Hammurapi qonunlari esa huquqiy fikr va adolat tushunchasining dastlabki yozma namunalaridan biridir. Mixxat yozuvidagi loy lavhalar bilimlarni saqlash va uzatishning ishonchli vositasiga aylandi.

[1] Dasgupta S. Hind falsafasi tarixi. 1–5-jildlar.

Qadimgi Hindiston va Xitoy: falsafiy maktablar va axloqiy ta'limotlar. Qadimgi Hindistonda falsafiy tafakkur Veda, Upanishadlar kabi manbalarda ifodalangan. Bu yerda borliq mohiyati, inson ruhi, bilish va najot yo'li haqida chuqur mulohazalar yuritilgan. Falsafiy maktablar ikki yirik guruhga bo'linadi: Vedalar nufuzini tan oluvchi Vedanta, Sankhya, Yoga, Nyaya, Vaysheshika, Mimansa[2] va tan olmaydigan buddizm, jaynizm, Charvaka maktablar. Nyaya maktabi mantiq va bilish nazariyasini, Vaysheshika esa borliqning atomistik tushunchasini ishlab chiqdi. Buddizm esa ahimsa, rahm-shafqat va o'z-o'zini anglash g'oyalarini ilgari surdi. Shuningdek, hind matematiklari nol tushunchasi va o'nlik pozitsion sanoq tizimini rivojlantirib, jahon ilm-faniga katta hissa qo'shdilar.

Qadimgi Xitoyda falsafa, asosan, jamiyat tartibi, inson va tabiat uyg'unligi muammolariga qaratilgan. Konfutsiychilik insonparvarlik[3] ren burch, odob va ta'limning ahamiyatini ta'kidlab, shaxs tarbiyasini davlat barqarorligining asosi deb bildi. Daosizm tabiiy qonuniyatlarga bo'ysunish va "Dao" olam yo'li haqidagi ta'limotni olg'a surdi. Legizm qonun ustuvorligi va qat'iy boshqaruvni, mohizm esa umumiy muhabbat va foydalilikni targ'ib qildi. Bundan tashqari, Xitoyda qog'oz, kompas, porox va bosma san'ati kabi ixtirolar yaratilib, bilimlarning tarqalishiga xizmat qildi.

Qadimgi Sharq falsafasining zamonaviy tafakkurga ta'siri. Qadimgi Sharq maktablari yaratgan g'oyalar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Birinchidan, ularning ilmiy merosi - oltmishlik va o'nlik sanoq tizimlari, nol tushunchasi, astronomik kuzatuvlar, tibbiy tajribalar zamonaviy matematika va tabiatshunoslik poydevoriga kirdi, ularning axloqiy qarashlari adolat, mas'uliyat, rahm-shafqat, odob va o'zini anglash zamonaviy ta'lim va tarbiya tizimlarida dolzarbligicha qolmoqda. Konfutsiyning ta'limga bergan e'tibori hamda hind falsafasidagi ichki barqarorlik g'oyalari bugungi inson kapitalini rivojlantirish tushunchalari bilan hamohangdir.

Tabiat va inson uyg'unligi haqidagi daosizm qarashlari hozirgi ekologik muammolar va barqaror rivojlanish konsepsiyasi kontekstida yangi ma'no kasb etmoqda. To'rtinchidan, Qadimgi Sharq ilmiy markazlarining bilimlari keyinchalik Markaziy Osiyo va islom Sharqi olimlari Xorazmiy, Beruniy, Ibn Sino va boshqalar tomonidan o'rganilib, boyitilgan va Yevropa Uyg'onish davriga yetib borgan. Bu esa Sharq va G'arb ilmiy tafakkuri o'rtasidagi tarixiy uzviylikni ko'rsatadi.

Xulosa. Qadimgi Sharq ilmiy-falsafiy maktablari inson tafakkuri, ilm-fan va jamiyat taraqqiyotining tarixiy asoslarini yaratdi. Misr va Bobilda amaliy ilm-fan va yozma bilim an'anasi, Hindistonda mantiq, bilish nazariyasi va ma'naviy izlanishlar, Xitoyda esa axloqiy-siyosiy ta'limotlar shakllandi. Bu meros bugungi ilm-fan, ta'lim, axloq va ekologik tafakkurni boyitishda davom etmoqda. Shu bois Qadimgi Sharq falsafasini o'rganish nafaqat o'tmishni anglash, balki zamonaviy jamiyat oldidagi muammolarga javob izlashda ham muhim ahamiyatga ega.

---

[2] Radxakrishnan S., Mur Ch. A. Hind falsafasi manbalari to'plami. Prinston: Prinston universiteti nashriyoti, 1957

[3] Konfutsiy. Lun yuy (Hikmatlar

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Dasgupta S. A History of Indian Philosophy. Vol. 1–5. Cambridge: Cambridge University Press, 1922–1955.
2. Radhakrishnan S., Moore C. A. A Sourcebook in Indian Philosophy. Princeton: Princeton University Press, 1957.
3. Fung Yu-lan. A Short History of Chinese Philosophy. New York: Macmillan, 1948.
4. Needham J. Science and Civilisation in China. Cambridge: Cambridge University Press, 1954–.
5. Neugebauer O. The Exact Sciences in Antiquity. Princeton: Princeton University Press, 1952.
6. Kramer S. N. The Sumerians: Their History, Culture, and Character. Chicago: University of Chicago Press, 1963.
7. Wilkinson T. The Rise and Fall of Ancient Egypt. London: Bloomsbury, 2010.
8. Мотрошилова Н. В. (ред.). История философии: Запад – Россия – Восток. Москва: Греко-латинский кабинет, 1995–1999.
9. Konfutsiy. Lun yuy (Hikmatlar). O‘zbek tilidagi tarjima.
10. Laotszi. Daodejin. O‘zbek tilidagi tarjima.
11. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti (“Falsafa”, “Hammurapi qonunlari”, “Qadimgi Misr” maqolalari).